

ESKİ UYGURCA ÇEVİRİ METİNLERİ IŞIĞINDA ORHUN YAZITLARININ SÖZ VARLIĞINA KATKILAR (I)*

Ablet SEMET**

Özet

Bu makalede “idi oksuz” ve “bulun” kelimeleri incelenecektir. İlk kelimenin kökeni ve anlamı uzun yıllar çalışılmıştır ancak ikinci kelimenin kökeni konusunda neredeyse hiçbir fikre sahip değiliz. İlk olarak, Tonyukuk ve Bilge Kağan Yazıtları’nda sadece iki kez aynı durumu anlatmak için geçen “idi oksuz” kelimesinin oluşumunda yokluk belirten vurgulu yapının olduğu ve bunu doğrulayacak şekilde Çince den eski Uygurcaya çevrilen çalışmalarda benzer kelimelerin bulunduğu açıklanacaktır. Daha sonra, “ok” kelimesinin esas anlamı - “idi oksuz” yapısının kök kelimesi – tarihsel çalışmalar, belgeler ve Türk dillerinden örnekler temelinde açıklanmaktadır. Son olarak, eski tarihsel çalışmalarla bağlantılı yorumlar esasında “idi oksuz” kelimesinin geçtiği iki yazıtta amacı ve anlamı açıklanacaktır.

Bu makalede incelenen ikinci kelime ile ilgili çeşitli okumalar, ve bugüne kadar yürütülmüş çalışmalar konusunda kısa bir girişten sonra en eski tarihsel kaynaklarda, hatta dinî çalışmalarda geçtiği yerlerde kelimenin (savaş tutsağı anlamında) kaynağı araştırılarak kelimenin gerçek anlamı konusunda daha anlaşılır bir görüş geliştirme yönünde çalışma yürütülecektir.

Anahtar Kelimeler: *Eski Türkçe, Eski Uygurca, Orta Çince, Çeviri, Türk İslam Edebiyatı*

* Çalışmamı okuyup düzelti ve açıklama önerilerinde bulunan arkadaşım Dr. Hakan Aydemir’e burada teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum.

** Dr., Georg-August-Universität Göttingen, Türkoloji ve Orta Asya Araştırmaları Bölümü, Almanya, ablet.semet@t-online.de

The Vocabulary Contributions of Orkhun Inscriptions in the Old Uyghur Translated Texts (I)

Abstract

This article presents an investigation into the words “idi oqsuz” and “bulun.” While the origins and meaning of the former have been studied for many years already, we have almost no information as to the origins of the latter. To begin with, it is clarified that in the composition of the word “idi oqsuz”, which occurs only twice, in the Tonyuquq and Bilge Qaghan inscriptions when describing the same event, we have an emphatic construction indicating absence, and similar words found in works translated from Chinese into Old Uyghur are cited in support of this. Following this, the original meaning of the word “oq” - the root word of the construction “idi oqsuz” - is explained in light of historical works, documents and examples from Turkic languages. Finally the purpose and sense in which the word “idi oqsuz” was invoked in the two inscriptions is explicated with reference to accounts connected to the earliest historical works.

After a brief introduction to various readings of the second word analyzed in the article, and studies conducted on it up till now, an attempt is made to give a clearer account of the word’s actual meaning and origins by analyzing the source of the word (which means “prisoner of war”), and its traces in the earliest historical sources, and even in religious works, in which it occurs.

Key words: *Old Turkic, Old Uyghur, Middle Chinese, Translation, Turkic Islamic Literature*

Giriş

Eski Türk Dili araştırmalarında, dil bilimcilerimizin her biri kendi bilgi ve ilgilerine dayanarak, kendi araştırma yöntemini geliştirmiştir. Bu yöntemlerden şimdiye kadar en çok kullanılanı ise, tarihî filoloji yöntemiyle, sözün bilinen en eski biçimi ve yeni biçimlerindeki ses değişimi özelliklerine dayanarak anlam ve biçim özelliklerini incelemek olmuştur. Bir diğeri ise çağdaş Türk dillerinde korunan söz ve söz anlamından yararlanarak, eski sözün anlamını aramak olmuştur. En son yöntemlerden biri ise, Moğolca ve Macarca gibi dillerde korunan eski biçimlerden yola çıkarak, eski söze anlam ve biçim vermek olmuştur. Son zamanlarda ise, neşredilen tercüme özelliğindeki Eski Türkçe dil malzemelerinin yardımıyla Eski Türkçe sözleri, terimleri daha iyi anlamaya çalışmak yeni bir eğilim olmuştur. Eski Uyurca çeviri dili derken, çoğunluğu Çince den çevrilen dinî metinlerin dili ile ondan sonra, miktarları bakımından bir sıralamayla Toharca, Soğutça ve Tibetçe gibi dillere ait metinlerin dilini kastediyorum. Sadece sözün biçimi ve anlamını değil, farklı ka-

vimlerin kültürel özelliklerinin nasıl anlaşıldığını ortaya çıkarmak da burada önemli olmaktadır.

Biliyoruz ki, Türkler eski zamanlardan itibaren diğer komşu kavimlerin dillerini öğrenmeyi ve o dillerden kendi dillerine kelime almayı veya yabancı bir kelimeye Türkçe karşılık vermeyi çok iyi bilen bir millettir. Tercüme eserlerimizin dilini asli metinlerin diliyle karşılaştırdığımızda, Türkçenin kaynak dildeki metni kelime kelime tercüme etmediğini, yeri geldiğinde metni açıklayarak serbest bir şekilde tercüme ettiğini görüyoruz.

Sayısı epey çok olan bu çeviri metinlerinin söz varlığı, eski Türk yazıtlarımızın dilini daha iyi anlamamız için çok önemli bir kaynaktır. “Eski Uygurca Çeviri Metinleri Işığında Orhun Yazıtlarının Söz Varlığı” konulu bir dizi makalede, şimdiye kadar yapılmış çalışmalarda yeterince anlaşılmayan kelime ve kavramlar üzerinde çalışılarak elde edilmiş sonuçlar tanıtılacaktır. Bu ilk bölümde “idi oksuz” ve “bulun” sözcüklerinin tam anlamı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1. Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtında geçen *idi oksuz* sözünün anlamı

Kül Tegin yazıtında yer alan *idi oksuz kök türk bodun* ibaresi bildiğimiz kadarıyla anlamı tam anlaşılamayan bir ibare olmuştur ve bu ibare hakkında günümüze değin pek çok görüş ileri sürülmüştür. Uzun süre yazıtların dilinin genel adı ve bu dilin sahibi olan kavmin adı olarak anlaşılan *kök türk* sözünün önünde gelen *idi oksuz* sözü de *kök türk* deyimi yanında ele alınmıştır.¹

Bu söz üzerinde son olarak en kapsamlı araştırmayı Ceval Kaya yapmıştır (KAYA 2011: 363-467). Kaya, bu sözcük üzerinde günümüze kadar yapılmış bütün çalışmaları ve görüşleri incelemiş, değişik okuma teklifleri ve anlamlandırma tekliflerini çok detaylı biçimde karşılaştırarak *idi oksuz* şeklinde okumanın doğru olacağını ve sözün anlamının “hiç bağısız, tamamıyla hür, tam bağımsız” olması gerektiğini ileri sürmüştür (KAYA 2011: 463-465).

Marcel Erdal haklı olarak Gabain’in bu sözün *id-* “göndermek” fiilinden geldiği görüşünü kabul etmemiştir. (GABAIN 1935: 176b). Erdal çalışmasında kendisinden önce ifade edilen görüşleri incelemiş, ama yeni bir görüş sunmamıştır. (ERDAL 2004: 345-346). Erdal’ın son kitabının indeks bölümünde burada bahsi geçen *idi* sözünü “sahip, iye” anlamındaki *idi* sözüyle aynı yere koymas (ERDAL 2004: 567)² bizi sözün bununla ilgili olabileceği düşüncesine

1 Bir sonraki makalede aynı araştırma yöntemiyle *kök türk* sözünün anlamı ve ortaya çıkma nedenleri üzerinde duracağız.

2 Aslında “sahip” anlamındaki *idi* 18. ve 122. sayfalarda, olumsuzluğu gösteren söz *idi* ise 245 ve 345. sayfalarda yer almalıydı.

sevk etmektedir. Hatice Şirin User ise bu iki sözü haklı olarak ayırt etmiştir (USER 2010: 523).

Gabain, *idi* sözünü “olumsuzun kuvvetlendiricisi” olarak tanımlıyor (GABAIN 1998: 274a).

Erdal’ın gösterdiği gibi, *idi ...sUz* sözü her zaman olumsuz anlamlı söz ya da olumsuz anlam yapan söz yada eklerle beraber kullanılıyor (Erdal 2004: 345).

Kanaatimce, burada geçen Eski Türkçe *idi/edi* sözünü “hiç, tamamen, bütünüyle, hepten (USER 2010: 179b) “asla, mutlaka, kuşkusuz, tümüyle” (ÖLMEZ 2012: 312) diye çevirmemizin nedenini, bu sözden sonra gelen isme uyan anlamda bulabiliriz. Orhun yazıtlarında 7 defa geçen bu sözcüğün kullanım yöntemini aşağıdaki gibi üç ayrı biçimde özetleyebiliriz.

1.1. ... *idi yok* ... . . . *idi ... yok* ...

Bu biçim KT ve BK yazıtlarının her birinde bir defa ve T yazıtında ise üç defa geçiyor.

ötükän yışda yeg idi yok ärmiş. “Ötüken topraklarından daha iyisi yokmuş.” (KT G4, BK K3).

türk sir bodun y(e)rintä idi yorımazun , us(a)r idi yok kış(a)l(i)m t(e)r m(ä)n “Türk Sir halkı yerinde yaşamasınlar. (yaşaya) bilirlerse **tümüyle** gözden yok edelim derim.” (T G11-12).

üçägün k(a)vış(i)p sül(ä)l(i)m : (i)di yok kış(a)lum t(e)m(i)ş (T 21) “Üçümüz birleşip (onlara karşı) ordu gönderelim. **tümüyle** yok edelim demiş.” (ÖLMEZ 2012: 172).

türk bod(u)n t(ä)m(i)r k(a)p(i)gka t(e)nsi oğlu (a)yt(i)gma t(a)gka t(ä)gm(i)ş idi yok (ä)rm(i)ş (T 46-47) “Türk halkı Temir Kapıg’a ‘Tanrı Oğlu’ denen dağlara (kadar) **hiç** ulaşmamış.”

elt(e)r(i)ş k(a)g(a)n k(a)zg(a)nm(a)s(a)r yok (ä)rti (ä)rs(ä)r b(ä)n öz(ü)m bilgä toñukuk k(a)zg(a)nm(a)s(a)r b(ä)n yok (ä)rt(i)m (ä)rs(ä)r k(a)pg(a)n k(a)g(a)n türk sir bod(u)n y(e)rintä bod y(e)mä bod(u)n y(e)mä kişi y(e)mä idi yok (ä)rt(ä)çı (ä)rti “Elteriş Kağan başarılı olmasaydı, o olmasaydı, ben, kendim Bilge Tunyukuk başarılı olmasaydım, ben olmasaydım, Kapgan Kağan, Türk Sir halkı topraklarında boy da, halk da, insan da **asla olmayacaktı.**” (T 59-60).

Eski Uygurca döneminde *idi / yok* sözü daha fazla kullanılıyor: *yaguru södBärü munı tæg idi muñadınçig sav bolmış yok* “yakın (ya da) eski zamandan buyana bunun gibi olağanüstü iş olmamıştı” (HT VII 1266-1267). Çince aslı: 近古以來未曾有也 (CEZ 260a06).

1.2. *idi ...+sUz*

ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ärmiş (KT D 2-3; BK D 4) “Kök Türkler (bu) ikisinin arasında(ki bölgede) dağınık halde öylecene yaşıyor-muş” (ÖLMEZ 2012: 92).

Bu biçim Toharcadan çevrilen *Maitrisimit* gibi eski dönem çeviri metinlerinde görülür: *idi muşuz* “üzüntüsüz” (MaitrQomul, 5. Bölüm, 7 v22).

Ama *idi ...+sUz* daha sonra Çince'den çevrilen metinlerde artık kullanılmıyor. Ancak bu şeklin genişlemiş hâli kullanılmıştır. Mesela, *idi* Orhun yazıtlarında kendisiyle aynı şekilde kullanılmış olan *näj* ile birleşerek *näj idi ...+sXz* şeklini almıştır.

Çeviri metinlerinden Xuanzang'ın yaşam öyküsünde geçen bir örnekte böyle geçiyor: *näj idi sözlägülüksüz tetir* “her hangi bir şey denilecek değildir” (HT VIII 1018-1019). Çince aslı: 非<此>所云也 (CEZ 265a15).

1.3. *idi ...-mA-*

türk sir bodun yerinde idi yorumazun (T11) “Türk Sir halkı topraklarında yaşamasın.”

Bu biçim Çince'den çevrilen metinlerde *näj* ile genişleyerek *näj idi ... -mA-* olarak karşımıza çıkıyor: *näj idi edizin täriñin täñlägäli bolmaz* (HT VI 1364-1365) Çince aslı: 莫測高深 (CEZ 256a07)

HT VI'da Çince 無假於人 cümlesi tam altı defa tekrarlanıyor: *näj idi kişi yal(a)ñokka tayanmış bilig ärmüz* (HT VI 1081-1082). Çince aslı: 無假於人 “kimseye dayanma yok” (CEZ 255b08). *näj idi kişi yal(a)ñokka tayanmakdın ärmüz* cümlesinin Çince karşılığı 無假於人 (CEZ 256a07) “kimseye dayanmak yok” (HT VI 1364-1365).

Aynı Çince cümle bir sonraki satırda tekrarlanırken bu defa *idi* kullanılmadan Eski Uygurcada Orhun yazıtlarındaki gibi ifade edilmiştir: *näj kişi yal(a)ñokka tayanmakdın ärmüz* (HT VI 1432-1433). Çince aslı: 無假於人 (CEZ 255b26) “kimseye dayanmak yok”. Yani buradan anlıyoruz ki, burada *idi* olsa da olmasa da cümlenin anlamı değişmeyecektir.

Görüyoruz ki, *näj ... -mA-* ve *näj idi ... -mA-* Çince'deki tek işaret 莫 *mo*, 非 *fei*, 無 *wu* işaretlerinin tercümesidir ve tek bir olumsuzluk ya da yokluk anlamını veriyor. Burada *idi* sözü için “hiç, fakat” gibi anlamları yüklememiz aslında gerekmemektedir. Burada esas söz olan *ok* konusunda Kaşgarlı Mahmud şöyle bir açıklama yapıyor: “paylar ve toprak hisseleri üzerine üleşmek için atılan ok; çekilen kur'a; mirasta düşen pay” (DLT I: 37-9; 48-9; 48-10). *Ok* sözünün bu anlamı bazı Türk dillerinde yakın zamana kadar yaşamıştır. Örneğin, Doğu Türkistan'nın Üstün Artuş kasabasında 1897-1898 yıllarında kaleme alınmış bir belgede “Medrese Mahmudiye” adındaki bir medresenin

vakıf tarlalarından elde edilmiş hasılatın taksimatı şöyle yazılmıştır: *yäri iğarägä alıp tarıguçılardıñ kalgän kirim on ok kılınıp, baş oknı mädräsä mudärrisi özläri särf etädur. Üç oknı mädräsä talibläri, bir oknı üç ok kılıp, iki okı mädräsänin bozulgan yerlirigä işlätilir* (MÄŞHÄDİ 2012: 160). Bu örnekte aynı anlamın çok iyi korunduğu oldukça açık görülüyor. Yanı *idi oksuz* sözü “oklara (kabilelere) bölünmeyen, kabileler şeklinde olmayan” diye anlaşılırsa dağa da uygun olacaktır.

Böyle bir açıklama yapma nedenimizi daha da iyi anlatmak için bazı tarihi konulara temas etmemiz gerekiyor. Çinliler tarafından 1065-1084 yıllar arasında yazılan “Halkı idare etmek için yararlı genel örnekler” kitabında Batı Türk Kağanlığı hakkında yazılan şöyle bir kısım bulunur:

可汗分其国为十部，部以一人统之，人授一箭，号十设，亦曰十箭。为左、右：右五咄陆部，置五大啜，居碎叶东；右五弩失毕部，置五大俟斤，居碎叶西。其下称一箭曰一部落，号十姓部落云。³

Tercümesi:

(Batı Türklerinin kağanı Elteriş) kağan devletini on bölüme ayırdı. Her bir bölüme bir tane başkan seçti ve onların her birine bir tane ok verdi ve onları on ok diye adlandırdı. Yine sağ ve sol kanatlara ayırdı. Sol kanadı 5 tuğluğ olarak ve onlardan beş tane Çor tesis ederek Tokmak'ın doğusuna yerleştirdi. Sağ kanada 5 Nuşibi atadı ve onlardan 5 büyük İrkin tesis ederek Tokmak'ın batısına yerleştirdi. Sonra her bir ok bir soy olarak atandı. (Böylelikle) onların hepsi birlikte 10 soy diye adlandırıldı.”

Bir başka tarih kitabı 唐会要 *Tang huiyao*'da da benzer bir konudan bahsediliyor:

贞观十二年十二月。西突厥分为十部。每部酋长各赐一箭。谓之十箭。又分左右厢。左厢号五咄陆部。置五大啜。右厢号五弩失毕部。置五大俟斤。通谓之十姓部落。⁴

Tercümesi:

Zhen Guan 12. yılı (yıl 638) 12. ay batı Türkleri 10 bölüme ayrıldı ve her bir bölüm başkanına bir tane ok verildi ve (hepsi beraber) on ok olarak adlandırıldı. Yine sol ve sağ kanatlara ayrıldı. Sol kanat 5 tuğluğ olarak adlandırıldı ve (onlardan) 5 tane Çor tesis edildi. Sağ kanat 5 Nuşibi olarak adlandırıldı ve onlardan 5 büyük İrkin tesis edildi. (Ve onların) hepsi beraber 10 soy diye adlandırıldı”.

3 “Halkı idare etmek için yararlı genel örnekler”, 195. cilt, s. 6142.

4 *Tang huiyao*唐会要, 94. cilt.

Bu kaynakta ifade edildiğine göre, bir yeri bölgelere ayırarak idare etme çalışması 638 yılının aralık ayında yapılmıştır. Yani yazıtta geçen *idi oksuz* sözüyle 638 yılı aralık ayından önceki Batı Türkleri daha yönetim bölgelerine bölünmemiş olarak mevcudiyetlerini sürdürüyordu. Bu söz, 638 yılı aralık ayına rast gelen Türk tarihinde ilk defa Türk devletini soyları arasında yönetim birliklerine ayırarak idare etmek gibi çok önemli bir hadiseden bizi bilgilendiriyor.

Sonuç olarak, *ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ärmiş* (KT D 2-3, BK D 4) cümlesini “İkisinin arasında soylara (soylarına göre yönetim bölgelerine) bölünmeyen kök Türkler yaşıyormuş” diye anlamanın daha doğru olacağını düşünüyorum.

2. Küli Çor yazıtında geçen *bulun* “esir” sözü üzerine

Orhun yazıtlarında *bulun* “savaş tutsağı” sözü önemli bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Orhun yazıtlarının birçok yerinde karşılaştığımız *buluna-*, *kul bol-* (KT D7, KT D24, BK D36) ve *kulad-* (KT D13 ve BK D11-12) sözlerinden anlıyoruz ki, Türklerin savaşta elde ettikleri maddi ganimet dışında ne kadar düşmanı tutsak etmiş olduğu da başarısının bir işaretidir. Bu anlayışın Türkler arasında çok önemli olduğunu, Roma elçisi Valantin 576 yılında Türkler arasında yaşadıklarını anlatırken şöyle gösteriyordu: “*Türkler; kağan için at binen, savaşa katılan ve dört düşman askerini tutsak yapan kişinin vefatından sonra onun için büyük cenaze töreni düzenliyorlardı*” (CHEN 1958: 111).

Çin kaynaklarından anlıyoruz ki, Türklerin ekonomisinde “savaş tutsakları”nın çok önemli bir yeri vardı. Türkler elde edilen tutsaklarını göç ettikleri yerlere yanlarında götürüyor ve onları çiftçilik gibi işlerde kullanıyordu. Gerekliğinde de bu tutsakları geri isteyenlere satarak devlet için büyük gelir elde ediyordu. Çin tarihiyle ilgili kitaplar, sadece Tang Hanedanlığı döneminde birçok defa böyle ticaretlerin yapıldığını bize haber veriyor.

Eski Türkçe *bulun* sözünün fiil gövdesi olan *bulna-* Küli Çor yazıtının 5. ve 22. satırında karşımıza çıkıyor. Nâşirlerin hepsi 22. satırdaki biçimi *bulnadı* okuyup aynı fikri paylaşırsa da, 5. satırda yer alan sözü okumakta tam bir mutabakata varılamamıştır.

Her iki sözün son bölümü epeyce yıprandığı için sözcüğün değişik okumaları ortaya çıkmıştır. Clauson sözlüğünde önceki çalışmalara dayanarak *oglın kişisin bulun kılup* (CLAUSON 1974: 343a) olarak okumuştur (USER 2010: 382). Fakat daha sonra Mehmet Ölmez *oglın kişisin bulna[di]* (ÖLMEZ 2012: 198, 200) ve Erhan Aydın *oglın kişisin buln[adıp]* (AYDIN 2012: 144) şeklinde

düzeltilmiştir. Ben bu okumalar arasında Erhan Aydın'ın *buln[adıp]* okumasını doğru buluyorum.⁵

Ancak cümlelerin tercümesinde kullanılan zaman tercümelerinde farklılık gösterir. Clauson'un "making his children and wife prisoners" çevirisine Mehmet Ölmez "evlatlarını kadınlarını tutsak etti" diye karşılık veriyor. (ÖLMEZ 2012: 203) Marcel Erdal, Clauson'nun *bulun* sözünün kökünde *bul-* fiilinin olduğu fikrini savunuyor (OTWF I: 305). Ama Clauson, *bu* sözünde ikinci *u* harfinin yazılmadığını sebep göstererek kendi açıklamasından duyduğu şüpheyi ifade etmek zorunda kalmış ve "iki sözün anlam bağı yakın değildir" demişti (CLAUSON 1975: 343a). Yani, bir şeyi normal biçimde "almak" ile "düşmana tâbi olan birini savaşarak, zorlukla düşman elinden almak" arasında fark olması gerektiğini düşünmüştür.

bulna- fiili Uygur budizminde *bulun al-* şeklinde görülüyor. İslamî dönem metinlerinde ise önceleri çoğunlukla *bulun kıl-* (KB 3636, KB 491, KB 5411) ve *bulun bol-* (KB 1438, KB 2402, KB 2723) şeklinde ve sonradan *bulun eyle-* (KE, 56/6), *bulun ol-* (KE, 549/10) şeklinde görülüyor.

Aşağıda, Eski Uygurca çeviri metinlerinde geçen *bulun* sözünle ilgili birkaç örneke bakacağız: *altı kızları bulun alıp kisilendi ärti*.⁶ "altı kızı tutsak alarak evlenmişti"; ... *otuz tûmân kişisin bulun alı y(a)rılıkadı* (HT VI: 1193) "300 bin insanımı tutsak aldı" [Çince: 俘(酋*或)三十萬眾] (CEZ 255c02, Mayer 2001: 64). Burada *bulun al-* fiilinden teşkil edilen *bulun alı* Çince *fu* 俘 "savaşta tutsak almak" karakterinin tercümesi olarak geçiyor (MATHEWS 1931: 286c).⁷ Eğer burada biz *bulun* sözündeki *bu*'nun ses ve anlam bakımından aradığımız söz olduğundan emin olursak, diğer parça olan *lun* kısmını çözmemiz gerekecektir. Bunun için, Türk tarihi için önemli bir kaynak olan "Yeni Tangname" (新唐书 *Xin tang shu*) kitabında yer alan "Türkler Tezkiresi"nden bir cümleye bakalım. Bu cümle El Bilge Kutlug Kagan'nın 642 senesinde Soğutluların Mi' devletine (米國 *mi guo*) hücum etmesinden bahsetmektedir: 道米國 即破之 系虜其人⁸ "Mi devleti (Türkler tarafından) hücumu uğradı, adamları tutsak edildi".

Buradaki Çince 虜 *lu* karakteri "savaşta tutsak almak" anlamındadır (MATHEWS 1931: 596b).⁹ Edwin George Pulleyblank'a göre bu Çince karakterin Orta dönem Çincedeki seslik hâli *luo*' şeklindedir (PULLEYBLANK 1991: 200).

5 6. satırda ... bolup : az elig : tutdı sözleri geçiyor. Yani 5. satırda bulnadıp devam eden cümle tutdı fiiliyle bitiyor.

6 MaitrQomul, Yükünç, Bl. 6 r 29-30.

7 Çince karakterin anlamı: "A prisoner of war; to take prisoner".

8 Yeni Tangname, 215. Bölüm (II), "Türkler Tezkiresi".

9 Çince karakterin anlamı: "to take captive; to seize. A prisoner; a slave."

Bu karakter sonradan anlamı kendisiyle aynı olan 俘*fu* karakteri, ki bunun orta Çincedeki hâli *buē* (PULLEYBLANK 1991: 97). ile birleşerek 俘虜*fulu* yani Horta Çince telaffuzuna göre *bulu* biçimini almıştır. Türkçedeki *bulun* ise bu *bulu-* fiilinin üzerine fiilden isim yapan *-(X)n* eki getirilerek teşkil edilmiştir. Buna benzer yapıdaki bir örnek olarak *san* “sayı” kelimesini gösterebiliriz (OTWF I: 306). Bu iki eş anlamlı işaretin beraber geçtiği örneklerden Tang Hanedanlığı dönemi 646 senesinde Fang Xuanling (579-648) tarafından kitap haline getirilen Çince kaynaklardan biri “Jinname” (晋书 *jin shu*) kitabında yer alan “Zudi’nin yaşam öyküsü” (祖逖传 *Zudi zhuan*) bölümünde de şöyle geçiyor: 幸哉遺黎免俘虜，三辰既朗遇慈父，玄酒忘勞甘瓠脯，何以詠恩歌且舞！ Görülüyor ki sonradan yaygın olarak kullanılan eş anlamlı 俘 ve 虜 işaretlerinin bir araya gelerek tek bir söz olarak kullanılma zamanı çok öncelere gidiyor.

Buraya kadar ifade ettiklerimizden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz:

1. Eski Türkçe *bulun* sözünün kökeni *bul-* değil belki de *bulu-* olması gerekir.

2. Günümüze kadar bulunmuş Eski Türkçe metinlerin sözvarlığına ve sonraki dönemlerdeki değişimleri göz önümüzde bulundurarak, bu kelimenin fiil olarak, daha sonra da isim olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Eski Türkçede Orta Çince ile ses benzerliği olan *bul-* fiili aynı zannedildiği için *bulun* sözünün kökeni doğru tespit edilememiştir. Aslında *bulun* sözünün kökü Çinceye gitmektedir. Ancak üzerine gelen *-(X)n* eki Türkçedir.

Sonuç:

Zaman bakımından Eski Türk Yazıtları dönemine en yakın olan, böylelikle içerdiği anlam ve biçim yönünden o kadar büyük değişikliğe uğramamış olan söz varlığı özelliklerini daha da iyi anlamak için, komşu ve bazen bir birine karışık yaşayarak bilgi ve düşünce alış verişinde olan milletlerin dil ve kültüründen çok iyi biçimde yararlanmayı bilen Eski Uygurlar başarıyla geliştirmiş çeviri edebiyati dili yardemiyle şimdiye kadar çözülmemiş daha da çok sorunları çözer ve biliriz. Üzerinde çalışılmış Eski Uygurca Çeviri Metinler sayısının çoğalması ve bu alanda yapılmış araştırmaların derinleştirilmesiyle elde edilmiş başarıları, Eski Türk Dili söz varlığı araştırmaları için hizmet ettirerek Türk Dili tarihi araştırmalarına daha da büyük katkı sağlayabiliriz.

Kısaltmalar:

B	Batı yüzü
BK	Bilge Kağan
D	Doğu yüzü
G	Güney yüzü
QB	Qutatgu bilig
KE	Kısas-ı Enbiya
KT	Kültegin
MAITRQOMUL	<i>Maitrisimit nom bitig</i> Qomul nüshası
T	Tunyukuk
VdSUA	Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica

Kaynaklar:

- AYDIN 2012 AYDIN, ERHAN (2012), *Orhon Yazıtları. (Köl Tegin, Bilge Qagan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya.
- CHEN 1958 CHEN ZHONGMIAN (1958), *Xitujuechuqibuzhuan* 西突厥初期补传. In: Shiliaobuquejikaozheng 史料补阙及考证. Beijing.
- CLAUSON 1972 CLAUSON, SIR GERART (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- DLT 2014 AHMET B. ERCILASUN/ AKKUYUNLU, ZİYAT (2014): *Divanu Lugati 't-Türk*. Ankara.
- ERDAL 1991 ERDAL, MARCEL (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 1-2. Wiesbaden. (Turcologica 7.)
- ERDAL 2004 ERDAL, MARCEL (2004), *A Grammar of Old Turkic*. Leiden/Boston. (Handbook of Oriental Studies. Handbuch der Orientalistik. Section 8: Central Asia. 3.)
- GABAIN 1935 GABAIN, ANNEMARIE VON (1935), *Die Uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels*. Berlin. (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1935, 7. 151-180)
- GABAIN 1998 GABAIN, ANNEMARIE VON (1998), *Eski Türkçenin Grammeri*. (Çeviri Besim Atalay), Ankara.
- CEZ HUILI und YANCONG (688), *Datang daciensi sanzang fashi zhuan*.
- DLT KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk (I)*, (Çeviri Besim Atalay), Ankara 1992³.
- HT VI ÖLMEZ, MEHMET (In Vorbereitung), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VI. Nach der Handschrift von St. Petersburg, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. von Gabain hrsg., übers. und kommentiert*.
- HT VII RÖHRBORN, KLAUS (1991), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. von Gabain hrsg., übers. und kommentiert*. Wiesbaden. (Xuanzangs Leben und Werk. 3. VdSUA. 34)

- HT VIII RÖHRBORN, KLAUS (1996), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nach der Handschrift von St. Petersburg, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. von Gabain hrsg., übers. und kommentiert*. Wiesbaden. (Xuanzangs Leben und Werk. 5. VdSUA. 34.)
- KAYA 2011 KAYA, CEVAL (2011), *Göktürkçe idi oksuz üzerine*. In: “Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl“ Konulu „III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (I), 26-19 Mayıs 2010. Bildiriler Kitabı (1. Cilt), Ankara. 463-467.
- KE EMİNE YILMAZ/ NURETTİN DEMİR/ MURAT KÜÇÜK (2013), *Kıyas-ı Enbiya*. Ankara.
- MAYER 2001 MAYER, A. L. (2001), *Cien-Biographie VI, übersetzt und kommentiert*, Wiesbaden.
- MATHEWS 1931 MATHEWS R. H. (1931), *Chinese – English Dictionary*. Cambridge, Massachusetts.
- MÂŞHÂDİ 2012 MÂŞHÂDİ, ABDUREHİM HAŞİM (2012), *Atuş (2)*, Qaşqâr.
- ÖLMEZ 2012 MEHMET ÖLMEZ (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara.
- PULLEYBLANK 1991 PULLEYBLANK, EDWIN G. (1991): *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver.
- T 1053 TAISHŌ SHINSHŪ DAIZŌKYŌ大正新修大藏經, vol. 50, no. 1053, hg. V. TAKAKASU JUNJİRŌ und WATANABE KAIGYOKU (Tōkyō, Taishō issaikyō kankōkai, (1924-1932), (<http://www.cbeta.org/result/T50/T02n1503.htm>)
- TANG HUIYAO唐会要 [Tang Sülalesiyle ilgili önemli hatıralar]. Juan卷94 [94. Cild]
- TEKİN 2003 TEKİN, TALAT (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.
- USER, HATİCE ŞİRİN (2009), *Köktürk Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen.
- YT *Yeni Tangname*, 215. Bölüm (II), “Türkler Tazkiresi”. Ürümçi 2010. 610-699.
- ZI ZHI TONG JIAN資治通鑑 [Halkı idare etmek için yararlı genel örnekler], *juan*卷 195 [195. Cild].

